

Implicit előítéletek és az egyéni felelősség korlátai*

I. BEVEZETÉS

Az implicit előítéletek jelensége a pszichológia sokat vizsgált és tárgyalt témája volt az elmúlt húsz évben, amelynek metafizikai, morál- és politikafilozófiai, nyelvfilozófiai és ismeretelméleti vonatkozásait az angolszász filozófiai irodalom is egyre gyakrabban tárgyalja. Az egyén számára sem transzparens, nehézkesen és csak közvetett eszközökkel befolyásolható tudattársítások, asszociációk nem véletlenül kerültek a (szociál)pszichológiai és filozófiai kutatás előterébe: az implicit előítéletek jelensége számos szempontból összecseng ezen tudományágak kurrens érdeklődési körével.

Az első izgalmas kapcsolódási pontot az elmúlt évtizedek azon szociálpszichológiai kutatásai jelentik, melyek eredményei azt mutatják, hogy erkölcsi ítéleteinket és viselkedésünket sok esetben olyan morálisan irreleváns tényezők befolyásolják, amelyek viselkedésre és ítélkezésre gyakorolt hatásával a cselekvők nincsenek tisztában. Ezeket az eredményeket a filozófusok rendszeresen felhasználták, jellemzően meta-etikai nézeteik alátámasztására. Így történt például Isen és Levin kutatásával (1972), amelyben azt vizsgálták, hogyan változik meg az emberek segítő hajlandósága attól függően, hogy közvetlenül az esemény előtt találnak-e aprópénzt egy nyilvános telefonfülkében, és amelyet aztán John Doris (2002) annak alátámasztására használt fel, hogy nem léteznek robusztus karakterjegyek. De említhetjük Simone Schnall, Jonathan Haidt és kollégáik kísérletét is (2008), amelyben a kísérleti alanyok markánsabban ítélték el ugyanazt a cselekedetet, ha az asztal, aminél ültek, piszkos és szemetes volt, és amely Jesse Prinz (2006) és más emotivista és szentimentalista szerzők szerint bizonyítékul szolgál arra, hogy az erkölcsi ítéletekkel kapcsolatos non-kognitívizmus igaz. Ehelyütt nem térek ki arra, mennyiben alkalmasak az említett kísérletek a Doris és Prinz által képviselt nézetek alátámasztására – azt viszont bátran kijelenthetjük, hogy az említett kísérletek arra utalnak, erkölcsi viselkedésünk okai sokszor nem transzparensnek számunkra.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal PD 113298 szerződés-számú kutatási projektjének keretében valósult meg.

A második kapcsolódási pontot – amely tanulmányom középpontjában áll – az erkölcsi felelősséggel kapcsolatos filozófiai diskurzus jelenlegi fő csapásirányai jelentik. Az elmúlt 15–20 évben – elsősorban Gary Watson, T. M. Scanlon és George Sher munkáiból kiindulva¹ – két olyan probléma kapott egyre hangsúlyosabb tárgyalást, amelyek korábban csak marginálisan jelentek meg a szabadakarat-vita keretei között. Az első felelősségfogalmunk *egységességére* kérdez rá: mind Scanlon, mind Watson mellett érvel, hogy elkülöníthető a felelősségnek egyfelől egy *attributív* fogalma, amely arra kérdez rá, hogy az adott cselekvés, mulasztás vagy mentális állapot hogyan kapcsolódik az egyén jellemvonásaihoz és értékítéleteihez és egy *szubsztantív* vagy *számonkérhetőségi* fogalma másfelől, amely az emberek közötti nyilvános felelősségre vonási gyakorlatokat (hibázta-
tást, büntetést, jóvátételt) szabályozza.

Ezzel összefüggésben pedig egyre több kérdés merült fel a felelősség *kiterjedésével* kapcsolatban. Míg hagyományosan a legtöbb, szabad akaratú és erkölcsi felelősséggel kapcsolatos elmélet abból indult ki, hogy kizárólag cselekvésekért és szándékolt mulasztásokért lehetünk felelősek, addig a hétköznapi erkölcsi ítélkezés gyakorlata arra utal, hogy felelősségünk kiterjedhet mentális állapotokra és eseményekre, szándékolatlan mulasztásokra, illetve olyan, rutinszerűen végzett cselekvésekre, amelyek megtétele nem feltételez olyan tudatos befolyást, amely a szándékolt cselekvéseket és mulasztásokat jellemzi (lásd Réz 2012, 2013, 2014). Az implicit előítéletek cselekedetekre gyakorolt hatása a fenti jelenségekhez hasonlóan kétségeket támaszt azzal kapcsolatban, hogy egy plauzibilis felelősségelmélet tekintheti-e a szándékos, tudatos, döntésen alapuló cselekedeteket a felelős viselkedés paradigmaticus eseteinek. Ám – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – az implicit előítéletek jelensége éppen azon elméletcsoport számára jelenti a legkomolyabb kihívást, amely részben annak magyarázatára jött létre, hogyan terjedhet ki a felelősségünk mentális állapotainkra és szándékolatlan mulasztásainkra is.

Végezetül az implicit előítéletek vizsgálatának közvetlen politikai célja és motivációja van. A 70-es évek óta egyre nagyobb hangsúlyt kapnak azok az elméleti keretek, amelyek a szexista és rasszista előítéletekben lokalizálják a nemek és rasszok közti² strukturális társadalmi egyenlőtlenségek fő forrását. Az ideológiai és jogszabályi közeg megváltozásával a társadalmi igazságosságért folyó küzdelem fokozatosan eltávolodott mind a polgári jogi aktivizmustól, mind az elnyomó és elnyomott csoportok közti anyagi, materiális egyenlőségért folyó

¹ Lásd Scanlon 1998; Sher 2009; Watson 1996.

² A továbbiakban csak a nemekkel, illetve bőrszínnel összefüggő előítéletekkel foglalkozom, mert a legtöbb kísérleti eredmény és elméleti analízis ezekhez kapcsolódik. Mindazonáltal hasonló jelenségek figyelhetők meg például az életkorral összefüggésben. Lásd például Levy–Banaji 2002.

küzdelemtől – helyüket pedig egyre inkább a társadalmi előítéletek elleni küzdelem váltja fel. Ezen politikai, ideológiai keret számára az implicit előítéletek tételezése és vizsgálata kulcsfontosságú, hiszen egyfelől ezek segítségével írható le az az oksági folyamat, amely a diszkriminatív viselkedést létrehozza, másfelől az előítéletek implicit jellege arra is választ ad, hogyan maradhatnak fenn a strukturális egyenlőtlenségek azokban a társadalmakban, amelyek látszólag egyöntetűen elítélik a szexizmust és a rasszizmust.³

A továbbiakban olyan elméleteket mutatok be, amelyek azt vizsgálják, milyen alapon vagyunk felelősségre vonhatók azokért a károkért, amelyeket az implicit előítéleteink által befolyásolt cselekedeteinkkel okozunk, majd ezeket összevetem azokkal a politikafilozófiai bírálatokkal, amelyek kritika tárgyává teszik az előítéletek megszüntetéséért folytatott küzdelmet, mint a társadalmi igazságtalanságok felszámolásának eszközét. Amellett fogok érvelni, hogy a kétféle szakirodalom összeolvasása azzal a tanulással szolgál, hogy az implicit előítéletek jelenségének egyéni erkölcsi felelősségi kérdésként való tárgyalása sem erkölcsfilozófiai, sem politikaelméleti szempontból nem célravezető. Erkölcsfilozófiai szempontból azok a felelősségelméletek, amelyek az implicit előítéletek *minden* megnyilvánulásáért hibáztathatóknak tartják az egyéneket, számos nehezen fenntartható tézis mellett köteleződnek el. A politikaelméleti vizsgálódások pedig azzal a tanulással szolgálnak, hogy a strukturális társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának nem elégséges módja az, hogy az egyéneket előítéleteik meghaladására ösztönözzük.

II. IMPLICIT ELŐÍTÉLETEK ÉS FELELŐSSÉG

Jules Holroyd meghatározása szerint, amelyet a továbbiakban követni fogok,

„Az egyén implicit előítéletek táplál G stigmatizált csoporttal szemben, ha automatikusan olyan negatív tulajdonságokat vagy sztereotíp jegeket társít (kognitív vagy affektív szinten) G-hez (ahhoz, amit ő G-nek tart), amelyek hozzáférhetőek és képesek anélkül befolyást gyakorolni az egyén viselkedésére és ítéleteire, hogy annak ő tudatában lenne.” (Holroyd 2012. 275.)

³ Az általam feldolgozott cikkek érzékelhetően abból az előfeltevésekből indulnak ki, hogy azokban az országokban és intézményi környezetekben, amelyekben a szerzők élnek, a nyíltan vállalt szexizmus és rasszizmus teljességgel kívül esik az erkölcsileg elfogadható cselekedetek körén, ami motivációt jelent az egyén számára ezen előítéletek felszámolására, de legalábbis titkolására. Következésképpen az általuk felvázolt erkölcsi probléma csak korlátozottan alkalmazható a jelen Magyarországra.

A továbbiakban elfogadom, hogy léteznek – a fenti értelemben vett – implicit előítéletek, amelyek többek között az Implicit Asszociációs Tesztel (*Implicit Association Test*)⁴ megbízhatóan azonosíthatóak, és oksági szerepük az előítéletes viselkedés előidézésében kutatásilag igazolt.

Az erkölcsi felelősséggel foglalkozó szerzők az implicit előítéletek három jellemzőjét szokták kiemelni, amelyek különösen komoly kihívássá teszik, hogy igazoljuk az értük viselt felelősségünket:

- (1) Az egyén legtöbbször nincs tudatában, amikor implicit előítéletek befolyásolják a viselkedését vagy ítéletét.
- (2) Az implicit előítéletek nem állnak a cselekvő közvetlen befolyása alatt: pusztán azzal, hogy tudatosítjuk jelenlétüket, és meg szándékozunk szabadulni tőlük, nem fogunk tudni megszabadulni tőlük.
- (3) Az implicit előítéletek élesen ellentmondhatnak az egyén explicit értékeitel: az IAT tanulsága szerint a nőkkel és a sötétbőrűekkel kapcsolatos negatív asszociációk a társadalom nagy többségénél megfigyelhetőek, annak ellenére, hogy többségük ezeket az előítéleteket – amikor erre expliciten rákérdeznak – elutasítja.

Mivel a fenti három kritérium – a *tudatosság*, a *közvetlen befolyás* és az *azonosulás* – valamelyikét szinte mindegyik sztenderd felelősségelmélet az erkölcsi felelősség szükséges feltételének tartja, első ránézésre az implicit előítéletek által vezérelt cselekedet paradigmatis esete lehetne a *nem felelős* viselkedésnek. Mindazonáltal érdemes kitérni rá, hogy – ahogy azt már a bevezetőben előre jeleztem – analóg problémák közel sem csak az implicit előítéletek kapcsán merülnek fel.

Jó okunk van például azt gondolni, hogy sok esetben felelősek és számon kérhetőek vagyunk *vétkes mulasztásainkért*, bár ezekben az esetekben definíció szerint nem vagyunk tudatában mulasztásunknak vagy azoknak a tényeknek, amelyek ismeretében a mulasztás elkerülhetővé vált volna. Hasonló eset áll fenn bizonyos mentális állapotok (például a *meggyőződések* és az *érzelmeik*) esetében: bár azt nagyon kevesen állítják, hogy képesek lennénk közvetlen, szándékos befolyást gyakorolni a meggyőződéseink vagy az érzelmeink felett,⁵ mégis rendszeresen erkölcsi bírálat tárgyává tesszük őket, ami legalábbis okot ad arra, hogy rákérdezzünk az értük viselt erkölcsi felelősségünkre. Végezetül azon elméletek számára, amelyek a felelősség szükséges feltételének tartják, hogy az adott cselekedet összhangban álljon az egyén értékrendjével (lásd az attribucionista és frankfurtianus elméleteket),⁶ rendre gondot okozhatnak azok a cseleke-

⁴ <https://implicit.harvard.edu/implicit/takeatest.html> (letöltés ideje: 2017. június 10.).

⁵ Ellenpéldának lásd Solomon 1973.

⁶ Az attribucionista elméletet a legátfogóbban Angela Smith dolgozta fel: Smith 2005, 2008, 2012. A frankfurtianus vagy úgynevezett „real self view” nézetet képviseli Harry Frankfurt és Gary Watson. Lásd Frankfurt 2013 és Watson 2013.

detek, amelyek semmilyen módon nem tükrözik az egyén értékrendjét (például mert normatív szempontból irrelevánsak vagy egy hirtelen impulzus motiválja őket),⁷ mégis azt gondolnánk: semmi okunk felmenteni értük a cselekvőt a felelősség alól.

Mint látni fogjuk, azok a szerzők, akik azt kívánják igazolni, hogy erkölcsileg felelősek vagyunk azokért a cselekedeteinkért, amelyeket implicit előítéletek befolyásoltak, gyakran nagyon hasonló érvekkel állnak elő, mint amelyek az előző bekezdésben tárgyalt jelenségek kapcsán rendre előkerülnek. Ennek ellenére az implicit előítéletek kérdésének van egy-két olyan sajátossága, amelyet érdemes külön kiemelni.

Először is: aligha akad még egy olyan jelenség, amellyel kapcsolatban egyáltalán felvetődik az erkölcsi felelősség kérdése, miközben *sem* a tudatosság, *sem* a közvetlen befolyás, *sem* az azonosulás kritériumait nem teljesíti. Mi több, ez esetben még egy tényezőt számításba kell venni, amely a legtöbb elmélet szerint ugyan nincs közvetlen hatással a felelősség kérdésre, viszont a kérdés megválaszolására fontos motivációt ad: az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetek *számottevő kárt okoznak*. Még ha nem is gondoljuk azt, hogy a stigmatizált csoportokkal kapcsolatos előítéletek lennének a fő vagy egyedüli forrásai a rendszerszintű társadalmi egyenlőtlenségeknek (erre a tanulmány vége felé visszatérek), annyit magabiztosan állíthatunk, hogy az előítéletes bánásmód önmagában képes eltéríteni és derékba törni egyéni életutakat. Az előítéletek és a belőlük fakadó diszkriminatív viselkedés oka lehet az iskola- és pályaelhagyásnak, vagy annak, hogy valaki nem olyan karrierívet fut be, amelyet a képességei lehetővé tettek volna – és akkor még csak a munkával kapcsolatos kérdésekről beszéltünk. A diszkriminatív viselkedés okozta kár mértéke nagyban változhat: míg egyes esetekben csupán annyi történik, hogy a diszkrimináció áldozatában fokozódik a bizonytalanság vagy az alkalmatlanság érzése, máskor egy igazságtalanul el nem nyert állás kilátástalan egzisztenciális helyzetbe hozhatja az egyént. És az is előfordulhat – ahogy Samantha Brennan (2016) rámutat –, hogy egy kis jelentőségűnek tűnő cselekedet vezet komoly erkölcsi kárhoz, mert ez lesz az az utolsó csepp a pohárban, ami miatt a stigmatizált csoport tagja végképp letesz valamely törekvéséről.

Mindez elvezet az implicit előítéletekkel kapcsolatos diskurzus harmadik sajátosságához. A felelősség körének kiszélesítésére való törekvést a legtöbb esetben a mindennapi gyakorlat motiválja: úgy látjuk, hogy az erkölcsi ítékezés és hibáztatás gyakorlata túlterjed a szándékos döntések és mulasztások körén – és úgy érezzük, hogy ez valamiképp erkölcsileg igazolt. Azok az elméletek tehát, amelyek amellet érvelnek, hogy felelősséget viselünk például a vétkes mulasztásainkért vagy az érzelmeinkért, arra törekednek, hogy már meglévő hétköznapi gyakorlatainkat igazolják. Az implicit előítéletekkel kapcsolatban viszont

⁷ Lásd Watson 1987 és Lippert-Rasmussen 2003.

a helyzet eleve felemás, az intuícióink kezdettől homályosabbak: egyfelől – a fent tárgyalt jellemzőknek köszönhetően – felmentenénk a csak burkoltan előítéletes egyént, másfelől viszont azt sem szeretnénk, ha a szexista vagy rasszista diszkrimináció elkövetői „megúsznák” a dolgot (a „letting them off the hook” fordulat vissza-visszaköszön a tárgyalt szövegekben). Szemben a korábban tárgyalt példákkal, az implicit előítéletek által vezérelt cselekedetek esetében a kérdés nem úgy merül fel, hogy hogyan igazoljunk egy meglévő gyakorlatot, hanem hogy hogyan támasszunk alá egy olyan, még nem vagy csak részlegesen működő gyakorlatot, amelyet erkölcsileg kívánatosnak tartunk.

1. Közvetett felelősség

Az implicit előítéletekhez hasonló erkölcsfilozófiai rejtvények megoldásának népszerű módja az úgynevezett közvetett felelősség bevezetése. Ezen elméletcsoport képviselői szerint bár a kérdéses dolog (mentális állapot, mulasztás stb.) felett nem gyakorlunk közvetlen, szándékos befolyást (ezt mondja ki [2] az implicit előítéletekkel kapcsolatban), ám az adott dolog olyan cselekedetek előrelátható következménye, amelyek felett egy korábbi időpontban közvetlen befolyást gyakoroltunk. Azért felejtettem el megírni egy bírálatot, mert amikor a felkérés érkezett, lusta voltam beírni a határidőnaplómba; azért érzek most dühöt és féltékenységet a barátom iránt, mert tudatosan halogattam a kettőnk közti feszültségekkel való szembenézést. Ilyesformán a közvetett felelősségi elméletek a kérdéses mentális állapotot, mulasztást stb. mint szándékos cselekedeteim előrelátott (de legalábbis előre látható) *következményeit* elemzik.

Első ránézésre úgy tűnik, a közvetett felelősség fogalma nem, vagy csak nagyon komoly korlátokkal alkalmazható az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetekre.⁸ Robert Audi – aki maga is egy közvetett felelősségre épülő elmélettel magyarázza a jellemvonásainkért viselt erkölcsi felelősséget – különbséget tesz a jellemvonás *kialakulásáért*, annak *fenntartásáért*, illetve egy új jellemvonás *jövőbeni megszilárdításáért* viselt felelősség között.⁹ A megkülönböztetés jelen esetben különösen hasznos, bár a három közül az implicit előítéletekre csak az első kettő alkalmazható – vélhetően kevés ember szeretne új, saját maga számára átláthatatlan és nehezen befolyásolható előítéleteket megszilárdítani önmagában. Ami a kialakulásáért viselt felelősséget illeti: a legtöbb szerző az idevágó empirikus szakirodalom fényében azt feltételezi, hogy pusztán az, hogy valaki szexista vagy rasszista társadalomban nő fel, önmagában elegendő ahhoz, hogy implicit előítéletek éljenek benne a nőekkel és a sötétebb bőrűekkel szem-

⁸ Hogy a többi esetben mennyire jól alkalmazható, arról lásd Réz 2013.

⁹ Audi 1991.

ben – még akkor is, ha ő maga is a stigmatizált csoport tagja.¹⁰ Következésképpen a vizsgált szerzők fel sem vetik, hogy felelősség terhelne minket az implicit előítéletek kialakulásáért.

Az viszont plauzibilis felvetésnek tűnik, hogy az implicit előítéletek fenntartásáért közvetett felelősség terhel bennünket, bár ezen felelősség megalapozása közel sem magától értetődő. Először is ahhoz, hogy tehessünk valamit az implicit előítéletek felszámolásáért, mindenekelőtt tisztában kell lennünk ezek létezésével, a cselekedeteinkre gyakorolt hatásukkal és azokkal az egyéni és intézményes eszközökkel, amelyek segíthetnek a felszámolásukban vagy a cselekedeteinkre gyakorolt hatásuk mérséklésében. Natalia Washington és Daniel Kelly¹¹ ennek megfelelően amellet érvel, hogy elsődleges (közvetett) felelőségünk abban áll, hogy olyan episztemikus környezetet teremtsünk, amelyben az implicit attitűdökkel kapcsolatos információk mindenki számára ténylegesen elérhetővé válnak.

Másodszor, még ha fel is tételezzük, hogy a legtöbben szakavatottá váltak az implicit előítéletekkel kapcsolatos friss tudományos eredményekben, további kérdés, hogy pontosan milyen lépések elvárhatóak az egyénektől az ellenük való küzdelemben. Míg például Holroyd (2012) azokat az egyéni módszereket veszi számba, amelyek segítségével az egyén hatékonyan tud ellene hatni a benne munkáló előítéleteknek, addig Maureen Sie és Nicole van Voorst Vader-Bours (2016) azt hangsúlyozzák, hogy az előítéleteket emberek kollektívája alakítja ki és tartja fenn – következésképpen az egyén azzal tud hozzájárulni a felszámolásukhoz, ha az előítéleteket fenntartó kollektív gyakorlatok felszámolásához járul hozzá. Akárhogy is, abban széles körű konszenzus mutatkozik a szerzők között, hogy ha és amennyiben a cselekvő tisztában van az implicit előítéletek működésmódjával, akkor képes is olyan szándékos cselekedetek (vagy mentális gyakorlatok) megtételére, amelyek egyéni vagy kollektív szinten hozzájárulnak az előítéletes cselekedetek okozta kár mérsékléséhez – és hogy ez erkölcsi kötelessége. Ha pedig ezen kötelességét nem teljesíti, akkor joggal hibáztatható.

2. Felelőségattributionáció vagy számonkérhetőség?

Azt gondolhatnánk, hogy akkor ezzel meg is volnánk: végső soron a közvetett elméletek alapján bátran kijelenthetjük, hogy megalapozott az az erkölcsi igény, hogy az egyének tegyenek valamit az implicit előítéletek felszámolásáért. Mindazonáltal érthető, ha valakit mindez nem elégíti ki maradéktalanul. A közvetett

¹⁰ Mindezen kutatási eredményekről lásd Michael Brownstein és Jennifer Saul bevezetőjét az *Implicit Bias and Philosophy* című tanulmánygyűjteményben.

¹¹ Washington– Kelly 2016.

felelősségre épülő magyarázatok rendre ugyanabba a problémába ütköznek: nem megfelelően azonosítják a hibáztatás *tárgyát*. Mivel a felelősség forrását egy, a kérdéses cselekvést (vagy mulasztást, mentális állapotot) időben megelőző másik cselekvéssel azonosítják, ezen elméletek nem tudnak számot adni arról, hogyan lehet az, hogy magáról a későbbi cselekvésről (mulasztásról, mentális állapotról) gondoljuk azt, hogy erkölcsileg kifogásolható – hogy ez az erkölcsi bírálat tárgya. Amikor valaki előítéletesen cselekszik vagy ítéel, akkor a hibáztatásunk nem arra irányul, hogy a múltban mit tett vagy nem tett meg azért, hogy a mostani helyzetet elkerülje: magát az előítéletes viselkedést szeretnénk valamilyen módon szankcionálni. De egy másik ellenvetés is megfogalmazható: a diszkriminatív viselkedés akkor is pontosan ugyanakkora kárt okoz, ha olyasvalaki követi el, aki nem volt és nem is lehetett tisztában a benne rejtetten munkáló előítéletekkel (mondjuk mert nem olvas olyan fórumokat és nem beszélget olyan emberekkel, akik erről felvilágosíthatnák), mint ha olyasvalaki, akiről jó okunk van feltételezni, hogy minden szükséges információnak birtokában van. Hogy mást ne mondjunk, a közvetett elméletek alapján senkit nem vonhatunk felelősségre az implicit előítéletei által befolyásolt viselkedéséért, amennyiben az eset a 90-es éveknél korábban történt – ekkor kezdtek el ugyanis szisztematikusan vizsgálni a jelenséget. De a jelenben is könnyűszerrel elképzelhetünk egy olyan társadalmat – ami azt illeti, Magyarország nem esik tőle olyan távol –, amelyben az implicit előítéletek létezéséről és kezeléséről senkinek vagy csak nagyon kevés embernek van tudomása. A közvetett elméletek, ugyanúgy, ahogy a szándékolatlan mulasztásokkal és a mentális állapotokkal kapcsolatban, az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetek esetében is csak az esetek egy szűk részhalmazában igazolják a felelősségünket – megfelelő episztemikus környezet nélkül a túlnyomó többség „megússza”.

Ezen probléma megoldására alkalmazza Robin Zheng (2016) Thomas Scanlon a bevezetőben már említett megkülönböztetését a felelősség attributív és szubsztantív fogalma között, amely az ún. atribucionista felelősségelméletek elsődleges kiindulópontja. Scanlon meghatározása szerint attributív értelemben az egyén akkor felelős egy cselekvésért, mulasztásért vagy mentális állapotért – tehát akkor tulajdonítható neki az oly módon, ami lehetővé teszi az erkölcsi értékelést –, ha az adott dolog tükrözi vagy kifejezi az egyén indokokkal kapcsolatos értékítéletét. Tehát például akkor tehető valaki ebben az értelemben bírálat tárgyává azért, mert elmulasztott segítséget nyújtani egy rászoruló embertársának, ha ez tükrözi azt az értékítéletét, hogy a másiknak való segítségnyújtás nem olyan fontos indok, amely megérné, hogy komolyabb személyes áldozatot hozzunk meg érte. Érdemes hangsúlyozni, hogy a tükrözés vagy kifejezés fent említett fogalma nem oksági viszonyt takar, hanem egy racionális ideálnak való megfelelést: akkor tükrözik az attitűdjeim és a cselekedeteim az értékítéleteimet, ha egy maximálisan racionális emberre igaz lenne az, hogy ha ez az értékítélete, akkor így és így gondolkodik, érez és cselekszik.

Az attributionista felelősségelméleteket részben éppen azért dolgozták ki, hogy segítségükkel igazolhassuk a felelősség kiterjesztésének fentebb tárgyalt eseteit. Mivel ahhoz, hogy egy cselekedet, mulasztás vagy mentális állapot a scanloni értelemben indok-érzékeny legyen, nincs szükség sem arra, hogy az egyén tudatában legyen cselekedete minden mozgatórugójának, sem arra, hogy közvetlen vagy közvetett befolyást gyakoroljon az adott dolog felett,¹² első ránézésre az attributionizmus ideális jelöltnek tűnik az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetekért viselt felelősség igazolására. És valóban, az attributív elméletek az implicit előítéletek befolyásolta cselekvések egy jelentős részénél igazolhatják az értük viselt felelősséget. Ám pont a legérdekesebb és legfontosabb esetek kivételt képeznek: azok, amelyekben az egyén implicit és explicit értékítéletei markánsan eltérnek (ezeket hívtam az előző fejezetben az *azonosulás* hiányának) – ilyenkor ugyanis az egyén implicit előítéletei által befolyásolt cselekedetei *nem* fogják tükrözi az illető értékítéleteit. Bár a Zheng által citált kutatások alapján feltehetően nem tömeges az a jelenség, hogy emberek tiszta szívű egalitárius elkötelezettségük ellenére masszív implicit előítéleteket hordoznak magukban, de létezni létezik, és az attributionista elméletek, bármennyire alacsonyra teszik is a felelősség küszöbét, ezekben az esetekben nem tudják alátámasztani az egyén felelősségét.

Zheng gondolatmenete alapján azonban ez nem is probléma, mert az egyének erkölcsi megítélése és hibáztatása az implicit előítéleteik miatt sem nem szükséges, sem nem célravezető. Egyfelől Zheng helyesen tér ki arra, hogy amúgy sem az egyöntetű hibáztatás és kárhozzátás lenne az első reakciónk azokkal az emberekkel szemben, akik őszinte erkölcsi meggyőződéseik ellenére előítéletesen viselkednek – erkölcsi reakcióinkba ilyenkor némi részvét is keveredik. Másfelől Zheng olyan pszichológiai kísérleteket hív segítségül, amelyek azt vizsgálták, hogyan reagálnak az emberek a nyílt hibáztatásra, szemben az empatikusabb, tanács formájába öntött bírálatokkal.¹³ A kutatások tanulsága megerősíteni látszik azt, amit a hétköznapokban mindannyian tapasztalhatunk: a nyílt számonkérés számos esetben védekezést és ellenállást váltott ki a kísérleti alanyokból, mi több: viselkedésük *még előítéletesebbé* vált ezek hatására. Ezzel szemben a kevésbé a személyt célzó, kevesebb értékkelő terminust tartalmazó reakciók hatékony eszköznek bizonyultak az előítéletes viselkedéssel szemben. Mindezen tényezők számbavétele alapján Zheng amellettt érvel, hogy ugyan attributív értelemben sok esetben nem vagyunk felelősek az implicit előítéleteink vezette cselekedeteinkért, szubsztantív értelemben még lehetünk. Ahelyett, hogy ítélkeznénk, hibáztatnánk és egyéni jellemhibaként kezelnénk az előítéletesség

¹² Bár Scanlon pár helyen az indok-érzékenységet mint a racionális befolyásgyakorlás egyik formáját említi.

¹³ Lásd például Czopp–Monteith–Mark 2006.

burkolt formáit, érdemes azokra rámutatni, beszélgetni róluk, információt megosztani, utat mutatni a változáshoz.

A scanloni meghatározás alapján szubsztantív felelősséget viselni valamiért annyit tesz, hogy az – ehelyütt nem részletezett – kontraktualista erkölcsi elvek szerint az egyén az adott cselekedet alapján nem szorul jóvátételre vagy más társadalmi beavatkozásra (Scanlon 1998). Scanlon a szubsztantív felelősség fogalmával egy alapvetően politikai, társadalmi felelősségfogalmat vezet be, amely arra kérdez rá, hogy az adott társadalmi berendezkedés és intézményrendszer megtett-e minden szükségeset az adott egyénért; megfelelő helyzetbe hozta-e ahhoz, hogy innentől a döntései eredményeiért senki más ne tartozzon jóvátétellel. Míg tehát az attributív felelősség fogalma kifejezetten az egyén viselkedésének erkölcsi minőségére és a személy és a viselkedés közötti kapcsolatra kérdez rá, addig a szubsztantív felelősség a cselekedet erkölcsi tartalmától függetlenül azt határozza meg, hogy – adva a társadalom adta döntési helyzeteket – kinek kell viselnie azokat az (erkölcsi vagy materiális) költségeket, amibe a cselekvő döntése következtében létrejött kár jóvátétele kerül.

Ennek fényében úgy gondolom, az a fajta jóindulatú, támogató erkölcsi kritika, amelyet Zheng a felelősségre vonás személyesebb, élesebb formái helyett javasol, alig-alig érintkezik a scanloni szubsztantív felelősség fogalmával. Mi több, a Zheng által proponált erkölcsi tanácsadáshoz egyáltalán semmifajta felelősségfogalomra nincsen szükségünk: ezek a reakciók akkor is indokoltak lehetnek, ha egyáltalán nem gondoljuk, hogy a másik felelős lenne a múltbeli viselkedéséért. Mint ahogy a gyerekeket is nevelhetjük, buzdíthatjuk, beszélgethetünk velük erkölcsi kérdésekről anélkül, hogy (teljes mértékben) felelős ágensnek tartanánk őket, az implicit előítéletekre is felhívhatjuk a figyelmet úgy is, hogy ezek működéséért semmilyen értelemben nem tartjuk felelősnek az egyént.

3. *Variantizmus*

3.1. JOSHUA GLASGOW

Természetesen megint csak dönthetnénk úgy, hogy ezzel az eredménnyel együtt lehet élni. De ha valaki úgy gondolja, hogy feltétlenül számot kell adnunk arról, miért felelős és vétkes az az egyén, aki ősziinte meggyőződéseire ellenére előítéletesen viselkedik, akkor még tovább kell vizsgálnunk. Ám, mint látni fogjuk, innentől kezdve a továbblépés komoly elméleti árat követel.

Joshua Glasgow *Alienation and Responsibility* (2016) című tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy megmagyarázza, miért van az, hogy ugyan a cselekedetünktől való elidegenedés bizonyos esetekben (mint amilyen a Harry Frankfurt nyomán sokat idézett vonakodó drogfüggő példája)¹⁴ felment a felelősség alól, más

¹⁴ Lásd Frankfurt 2013.

esetekben – mint amilyen az előítéletes viselkedés – nem. Glasgow az általa bemutatott nézeteket „variantistának” nevezi. A kifejezés Joshua Knobe-tól és és John Doristól ered (2010), akik empirikus kutatásaik során azt találták, hogy az emberek eltérő kontextusokban más és más kritériumokhoz kötik a felelősségtulajdonítást. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy nagy valószínűséggel elhibázott az a filozófiai projekt, amely egységes és kontextusokon átívelő felelősségkritériumokat kíván meghatározni. Glasgow – a variantizmus szellemében – amellet érvel, hogy a felelősség fennállása többek között olyan tényezőkön múlik, mint hogy mi az erkölcsi *tartalma* a kérdéses cselekedetnek vagy attitűdnek, illetve hogy mekkora az az erkölcsi *kár*, amelyet a cselekvő okoz. Végezetül arra jut, hogy az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetért azért terhelhet minket erkölcsi felelősség (annak ellenére, hogy azokkal semmilyen módon nem azonosulunk), mert különösen komoly erkölcsi kárt okoznak.

A Glasgow által felkínált „kárvariantizmus” még annál is furcsább álláspont, mint amilyennek elsőre tűnhet. Érdeemes kiemelni: nem egyszerűen arról van szó, hogy az okozott kár mértéke hatással van a vétkesség *mértékére* – ezt a legtöbben aligha vitatnák –, hanem hogy a kár mértékének növelésével egy addig nem-felelős cselekedetből felelős cselekedet válhat. Ez a felvetés a morális szerencse egészen új eseteinek nyithat teret. Tegyük fel, két ember ugyanabban a kereszteződésben, ugyanúgy gondatlanságból rosszul veszi a kanyart, és elüt egy ártatlan járókelőt. Ám míg az egyik egy elképesztően stramm body buildert üt el, akinek csak egy apró horzsolása lesz, addig a másik egy csontritkulásos idős embert, akit combnyaktöréssel visznek a sürgősségire, ahol végül belehal egy kórházi fertőzésbe. Ha komolyan vesszük a kárvariantizmust, akkor egy ilyen fajta elmélet arra az eredményre juthatna, hogy míg a második sofőr vétkes és hibáztatható, addig az első *egyáltalán nem felelős a balesetért*.¹⁵ Amellett természetesen lehet érvelni, hogy minél nagyobb az erkölcsi tét, annál nagyobb elővigyázatosságot várunk el a többi embertől – következésképpen ami az egyik esetben pusztán ügyetlenség vagy figyelmetlenség, az a másikban súlyos gondatlanság lehet. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az előbbiért ne lennének felelősek – mindössze annyi következik belőle, hogy az ügy erkölcsi jelentősége túl csekély ahhoz, hogy a vétkesség kérdése egyáltalán felmerüljön.

Másodszor: a Glasgow által követett módszertan megkérdőjelezhető értékű, mert nagyon gyenge, homályos, ambivalens intuíciókat tekint szilárd és magya-

¹⁵ Egyik bírálóm teljes joggal hívta fel rá a figyelmet, hogy a variantistának semmi oka elfogadni ezt a konklúziót, hiszen bármikor hivatkozhat arra, hogy ebben a kontextusban a károkozás mértéke nem vagy nem így befolyásolja a felelősségtulajdonítást. Ennek a pozíciónak kétségtelen előnye, hogy megfelelő kutatási adatokkal a kezünkben minden ellenvetés kivédhető (hogy miért van ez így, arra a következő alfejezetben kitérek). Példámmal mindössze annyit szemléltetek, hogy absztrakt, általános felelősségfeltételként vizsgálva a károkozás kritériuma szokatlan és kontraintuitív eredményekhez vezetne.

rázatra szoruló adatnak. Valójában már a frankfurti kiinduló példa sem olyan kristálytisztá, mint azt a szerző láttatni akarja: sokan valószínűleg azt mondanák, hogy a súlyos drogfüggők *soha* nem felelősek a fogyasztásukért, függetlenül attól, hogy azonosulnak-e a drogfogyasztás vágyával. Az egyre komplikáltabb esetek útvesztőjében lavírozva pedig egyértelműen az az érzésünk támad, hogy ezek az esetek messze nem szolgálnak elég egyértelmű tanulsággal ahhoz, hogy meg-alapozhassanak egy egyébként is rendhagyó és komplikált felelősségelméletet.

3.2. LUC FAUCHER

Faucher szintén egy variantista javaslatot tesz az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetekkel kapcsolatban. *Revisionism and Moral Responsibility for Implicit Attitudes* című tanulmányában (2016) többek között annak kérdését veti fel, felülvizsgálat alá kell-e vonnunk a tudatos szándék szerepét a felelős cselekvésben. Faucher olyan empirikus kutatásokat vesz alapul, amelyek arra a következtetésre jutottak, hogy a diszkriminatív viselkedés elkövetői és áldozatai eltérően ítélik meg a szándékosság szerepét a felelősségtulajdonításban: míg a fehér bőrű vizsgálati alanyok számára a szándékosság hiánya felmentő körülmény volt, addig az afroamerikai válaszadók akkor is sértőnek és igazságtalannak ítélték a diszkriminatív cselekedeteket, ha az elkövetőnek nyilvánvalóan nem állt szándékában kárt okozni.¹⁶ Mindebből arra feltételezésre jut, hogy a felelősségtulajdonítást szabályozó „variánsok” egyike lehet a csoporttagság is: a diszkrimináló és a diszkriminációt elszenvedő csoportok tagjai között egyet nem értés alakulhat ki a tekintetben, hogy felelősséget tulajdonítsunk-e a szándékolatlan erkölcsi károkozásért.

Faucher javaslata izgalmas, ugyanakkor meglehetősen zavarba ejtő, ugyanis teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a felelősségelméletek normatív célkitűzéseit. Nagyon általánosan fogalmazva: a felelősségelméletek célja nem pusztán és nem elsősorban az, hogy olyan absztrakt kritériumokat szabjanak meg, amelyek a lehető legpontosabban leképezik az emberek hétköznapi erkölcsi ítéleteit a felelősségtulajdonítással kapcsolatban. Valakit felelősnek tartani a lehető legáltalánosabb formában annyit tesz, mint azt gondolni, hogy az illető viselkedése erkölcsileg indokoltá tesz bizonyos válaszreakciókat. Hogy a viselkedésnek mely elemei eshetnek ebbe a körbe; hogy pontosan milyen normatív kapcsolat fűzi össze a viselkedést és a rá adott reakciót; hogy pontosan milyen reakciók tartoznak a felelősségtulajdonítás formái közé – ezek mind nyitott kér-

¹⁶ Cameron–Payne–Knobe2010. Faucher nem tér ki rá, de Cameronék eredményei önmagukban nem támasztják alá azt, hogy a kisebbségi és a többségi társadalom tagjai eltérően ítélnék meg az egyén felelősségét az előítéletes cselekvésekért. Attól még ugyanis, hogy egy cselekedet sértő és igazságtalan, egyáltalán nem biztos, hogy az elkövető felelős érte – például ha azért viselkedett sértően, mert gyerek, mentálisan sérült, vagy egyszerűen csak nem beszéli tökéletesen az adott nyelvet. (Köszönöm a bírálómnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a részletre.)

dések. Annyi azonban biztos, hogy az erkölcsi felelősség szükséges és elégséges feltételeinek keresése alapjaiban normatív célkitűzés, amely nem pusztán leírja vagy megmagyarázza, de erkölcsileg is igazolja az adott gyakorlatot.

Következésképpen a Knobe és Doris által proponált variantizmus nem egy felelősségelmélet-típus, hanem egy empirikus tézis, amely a mindennapi felelősségtulajdonítási gyakorlatainkkal kapcsolatban tesz állításokat. Hogy mind-ebből mi következik a normatív felelősségelméleteinkre nézve, az vita tárgya – ám az semmiképpen, hogy a megfigyelt felelősségtulajdonítási mintázatok automatikusan polgárjogot nyerjenek bennük. Faucher javaslatának az elfogadása például ahhoz az eredményhez vezetne, hogy míg a sérülékeny társadalmi csoportok tagjai joggal hibáztatják a többségi társadalom tagjait az őket ért erkölcsi kárért akkor is, ha ezeket szándékolatlanul okozták, addig a többségi társadalom tagjai teljes joggal gondolják úgy, hogy nem helyénvaló őket hibáztatni, hiszen nem rossz szándék vezette őket. Ez vagy teljességgel inkonzisztens elképzelés, vagy annak a sajátos meta-etikai tézisnek az elfogadására kényszerít, mely szerint társadalmunk tagjai markánsan különböző erkölcsi nézeteket fogadnak el a felelősségre vonás normatív követelményeivel kapcsolatban, és ezek között nem lehetséges vagy szükséges igazságot tenni.

III. IMPLICIT ELŐÍTÉLETEK ÉS STRUKTURÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK

Az eddigiekben olyan felelősségelméleteket mutattam be, amelyek az implicit előítéleteink által befolyásolt cselekedeteinkért viselt felelősséget próbálják megalapozni. Azt láthattuk, hogy míg a közvetett és attribucionista elméletek az esetek egy viszonylag széles körére magyarázatot tudnak adni, az egyén értékrendjével ellentétben álló előítéletes viselkedés számon kérhetőségére olyan variantista javaslatok születtek, amelyek normatív magyarázóereje erősen kétséges. Azt is láthattuk, hogy attól még, hogy nem tartjuk az embereket hibázthatónak *minden egyes* előítéletes cselekedetükért, nyugodtan felhívhatjuk a figyelmüket a viselkedésükkel kapcsolatban felmerülő problémákra, és részesevé tehetjük őket olyan intézményes gyakorlatoknak, amelyek hatékonyak az előítéletek felszámolásában.

Végezetül érdemes feltenni egy további kérdést: egyáltalán mennyire fontos vagy hasznos arra törekedni, hogy erkölcsileg megalapozzuk az implicit előítéletek által befolyásolt cselekedetekért viselt egyéni felelősséget? Ahogy azt már a bevezetőben is hangsúlyoztam, az implicit előítéletekkel kapcsolatos pszichológiai és erkölcsfilozófiai kutatásoknak közvetlen politikai motivációja van: sokan gondolják úgy, hogy a rendszerszintű társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásában – legyen szó nőkről és férfiakról, fehér- és sötétebb bőrűekről – központi szerepe van az előítéletek elleni küzdelemnek. Amennyiben ezt elfogadjuk, vi-

lágossá válik az is, miért fontos, hogy egyfelől megtaláljuk azokat az eszközöket, amelyekkel az implicit előítéletek, illetve azoknak a cselekedetekre gyakorolt hatása mérsékelhető vagy megszüntethető, másfelől pedig számon kérhetővé tegyük az embereket előítéletes viselkedésükért.

Mindazonáltal egyáltalán nincs konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésének ez lenne a megfelelő módja és fogalmi kerete. A társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelem iránt elkötelezett liberális és baloldali (ezen ideológiai kereteken belül természetesen számos eltérő álláspont megfogalmazható) gondolkodók véleménye radikálisan eltér a fent vázolt stratégiáról. A teljesség igénye nélkül, és anélkül, hogy mélyebben elemezni tudnánk az összes állítást, a következő ellenérvek kerülnek újra és újra felszínre az előítéletek felszámolásával kapcsolatban:

- (1) Az implicit előítéletekre hivatkozó magyarázatok burkolt individualizmusa nem alkalmas arra, hogy feltárjuk a társadalmi egyenlőtlenségek strukturális okait.
- (2) Az egyének felelősségre vonása és erkölcsi minősítése előítéletes gondolkodásuk és viselkedésük miatt egy hibás erkölcsi beszédmód, amely elrejti a probléma eredendően politikus természetét.¹⁷
- (3) Az egyének hibáztatása implicit előítéleteik miatt hatástalan vagy egyenesen kontraproduktív eszköz a társadalmi változáshoz.
- (4) Az előítéletek felszámolása talán szükséges, de semmiképp nem elégséges feltétele a strukturális egyenlőtlenségek megszüntetésének.

A továbbiakban kizárólag a (3)-as és (4)-es állítással fogok foglalkozni, mivel az első kettő olyan alapvető kérdéseket vet fel individualizmus és kollektívizmus, illetve erkölcs és politika viszonyáról, amelyek messze túlnyúlnának jelen írás keretein. A második két állítás viszont több ponton is kapcsolódik az eddig elmondottakhoz.

A korábbiakban már előkerült egy érv (3) igazsága mellett: Robin Zeng hivatkozott Czopp és mtsaikutatásaira, amelyek azt a tényt látszanak megerősíteni, hogy a hibáztatás nemhogy csökkentené, növeli az egyének előítéletes viselkedésre való hajlamát. Természetesen sem én, sem Zheng nem állítjuk, hogy a jelenleg elérhető kutatási adatok minden kétséget kizáróan bizonyítanak, hogy az egyének felelősségre vonása nem célravezető gyakorlat – de legalábbis kétségeket ébresztenek azzal kapcsolatban, hogy pusztán konzekvencialista megfontolások alapján feltétlenül szükséges-e igazolást találni erre az erkölcsi gyakorlatra.

¹⁷ Ez az álláspont olvasható ki például Bajusz Orsolya és Bíró Dalma *Virtue-signalling as a Route to Social Status: Instances from the Semi-periphery* című írásából. <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/orsolya-bajusz-dalma-fer/virtue-signalling-as-route-to-social-status-instances-fr> (letöltés ideje: 2017. június 10.).

És nem ez az egyetlen idevágó eredmény: Dixon és szerzőtársai (2012) olyan amerikai vizsgálatokra hívják fel a figyelmet, amelyek azt találták, hogy a szervezeti érzékenyítés – tehát a dolgozók tréningelése faji előítéleteik leküzdésének érdekében – nem bizonyult hatásos eszköznek az etnikailag sokszínűbb munkakörnyezet megteremtésében. Ezzel szemben azok az intézményes megoldások voltak hatékonyak, amelyek konkrét irányelveket írtak elő, amelyekhez konkrét felelősöket rendeltek. Ebben az esetben természetesen nem a dolgozók „hibáztatásáról” volt szó – de úgy tűnik, legalábbis bizonyos esetekben az egyéni előítéletekkel szemben meghirdetett küzdelem nem érte el makroszinten azt a célt, amelyet elérni hivatott volna.

A Dixonék által hivatkozott kutatás konklúziója pedig átvezet bennünket a (4)-es ponthoz, amely, ha úgy tetszik, az implicit előítéletekkel kapcsolatos politikai projekt magyának is tekinthető. „Mennyiben tehetősek felelőssé az implicit előítéletek az Egyesült Államokban még ma is tapasztalható rasszizmusért? (...) Egész konkrétan: ha eltűnnének az előítéletek, akkor végre igazságos társadalomban élnénk?” – teszi fel a kérdést Anne Jacobson *Reducing Racial Bias* című írásában (Jacobson 2016. 173). A válasza pedig nem: intézményes – akár törvényi és kormányzati szintű – változások nélkül akkor sem tudnánk felszámolni a társadalmi igazságtalanságokat, ha holnapra virradóra egy jótündér kioperálná belőlünk a sérülékeny csoportokkal kapcsolatos negatív tudattársításokat.¹⁸

Hogy megértsük, miért, érdemes látni, hogy az előítéletek egyszerre okai és következményei számtalan olyan mechanizmusnak, amelyek fenntartják a nemek és fajok közötti egyenlőtlenségeket. Vegyünk egy példát a házunk tájáról! A nők a férfiaknál sokkal nagyobb arányban hagynak fel a tudományos karrierrel, aminek nagy valószínűséggel a gyerekvállalás az elsődleges oka. Mivel a gondoskodási és háztartási feladatokat aránytalanul nagymértékben a nők látják el (ez a kisgyerekes évekre és Magyarországra fokozottan igaz), csak komoly áldozatok árán vagy sehogy nem tudnak megfelelni azoknak az elvárásoknak (rugalmasság, mobilitás, gyakori utazás, esti informális találkozások szakmabeliekkel), amelyek a tudományos fejlődésükhöz és előmenetelükhöz szükségesek lennének.¹⁹ Mindennek oka nagyrészt az előítéletekben keresendő: ha nem gondolnánk azt, hogy a nők eredendően alkalmasabbak a család körüli feladatok ellátására, mint a férfiak (és következésképpen azt, hogy ez a *nők dolga*), akkor a családon belüli munkamegosztás kiegyenlítődne, és nők és férfiak azonos esélyekkel indulnának a vezető tudományos pozíciókért (most a példa kedvéért eltekintettem a többi gátló tényezőtől). Az előítéletek megszűnése tehát nem csak a közvetlen munkaerőpiaci diszkriminációt tudná megszüntetni, hanem számos olyan kézzelfogható és strukturális akadályt is, amely most ellene hat a nemek közti társadalmi egyenlőségnek. A mostani helyzet – amelyet az elő-

¹⁸ A továbbiakban részben elszakadok Jacobson érvelésmenetétől.

¹⁹ Erről lásd például Dér 2017.

ítéletek termeltek ki – viszont újratelemi a meglévő előítéleteket: mivel kevés aktív apát és női vezető tudóst látunk, öntudatlanul is tovább erősödik bennük a meggyőződés, hogy a nők a családi, gondozási, míg a férfiak a szakmai és intellektuális tevékenységekben kompetensek.

Léteznek viszont olyan típusú hátrányok – különösen a faji megkülönböztetéssel kapcsolatosan –, amelyeket kizárólag az előítéletek eltüntetésével nem tudunk felszámolni. Ez igaz azokban az esetekben, amikor a hátrányok szoros összefüggésben vannak a személy vagyoni helyzetével.

Tegyük fel, hogy holnaptól eltűnnének a romákkal kapcsolatos előítéletek! Ez csodálatos hír lenne: egy csapásra megszűnne a roma gyerekek diszkriminációja a közoktatásban; a romákkal szembeni hanyag vagy embertelen bánásmód az egészségügyben; sokkal könnyebben kapnának munkát, ráadásul jobban fizető, magasabb presztízsű munkákat. Mindazonáltal naivitás lenne azt gondolni, hogy ezzel szépen fokozatosan eltűnnének a roma és a nem roma lakosság közti társadalmi különbségek. Ez ugyanis ráadásként egy olyan társadalmat feltételez, amelyben a rossz pénzügyi helyzet és az alacsony iskolai végzettség nem termeli újra saját magát generációról generációra.²⁰ Egészen addig, amíg egy országban szinte semennyire nem érvényesülnek az esélyegyenlőség elvei, irreális lenne azt várni, hogy az előítéletek alól felszabadulva a jelenleg mélyszegénységben élő, alacsony képzettségű, kevés munkaerőpiaci perspektívával rendelkező roma emberek majd megtalálják a kitörési pontjaikat – ez ugyanis a nem roma embereknek is ritkán sikerül. Ha viszont nem sikerül, az újra felszínre fogja hozni ugyanazokat az előítéleteket, amelyekről a jótündér egyszer már megszabadított bennünket.

Összefoglalva: amellet szerettem volna érvelni, hogy amennyiben egy sérülékeny társadalmi csoportban *jelenleg* a többségi társadalomhoz képest felülreprezentáltak a rossz anyagi körülmények között élő, alacsony képzettségű emberek, és a társadalmi szabályozás nem segíti elő az esélyegyenlőséget és a társadalmi mobilitást, akkor *pusztán* az előítéletek felszámolásával nem érhető el az igazságos társadalmi berendezkedés. Vegyük észre, hogy ez egy kifejezetten gyenge állítás: azt is megengedi, hogy más társadalmi csoportok esetében az előítéletek felszámolása ne csak szükséges, hanem elégséges feltétele is legyen az egyenlőtlenségek felszámolásának (mint ahogy nézetem szerint a nők és férfiak közötti strukturális egyenlőtlenségek idővel eltűnnének, ha azokat nem alapozná meg a társadalmi nemekkel összefüggő előítéletek). Viszont ha belátjuk, hogy bizonyos strukturális egyenlőtlenségek kezelésére nem az előítéletek felszámolása az adekvát eszköz, akkor más esetekben is mérlegelhetjük – elméleti és gyakorlati indokok bevonásával –, hogy milyen területen mekkora szerepet kapjanak az intézményes változtatások egyfelől és a szemléleti változások másfelől.

²⁰ Erről lásd például Ferge 2005.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Mint az eddigiekben láthattuk, az implicit előítéletek által vezérelt cselekedetekért viselt erkölcsi felelősségnek csak bizonyos eseteit tudják jól magyarázni a bevett felelősségelméletek – azokról az esetekről, amikor az egyén implicit előítéletei és explicit attitűdjei szétválnak, nem tudnak kielégítően számot adni. Azonban a porondon lévő felelősségelméletek értékelésén túl érdemes feltennünk egy további kérdést: ha a célunk a rendszerszintű társadalmi igazságtalanságok felszámolása, akkor ehhez valóban szükség van az implicit előítéletekért viselt széles körű egyéni felelősségre? Ezzel kapcsolatban két állítás mellett érveltem. Egyfelől közel sem biztos, hogy az implicit előítéletek felszámolásának az egyének hibáztatása a legcélravezetőbb módja; másfelől pedig az implicit előítéletek felszámolása sem az egyenlőtlenségek elleni küzdelem egyetlen, kontextustól függetlenül leghatékonyabb vagy akárcsak minden esetben elégséges eszköze.

Tisztában vagyok vele, hogy mindezen szempontok külsődlegesnek tűnnek, amennyiben a célunk kizárólag az, hogy igaz választ kapjunk arra a kérdésre, hogy a személyek mikor felelősek az előítéletes viselkedésükből fakadó károkért. Mindazonáltal azt gondolom, hogy az implicit előítéletek esetében nagyon világos és direkt társadalmi-politikai motivációja van a kutatásnak – és hogy ennek fényében érdemes mérlegelni, valóban annyira fontos-e számunkra a felelősség megalapozása ezekben az esetekben, hogy ezért meghozzunk olyan elméleti áldozatokat, amilyenekkel például az általam tárgyalt variantista elméletek elfogadása járna. Úgy gondolom, erre a kérdésre az ismert tények és normatív megfontolások alapján nyugodt szívvel adhatunk nemleges választ.

IRODALOM

- Audi, R. 1991. Responsible Action and Virtuous Character. *Ethics*. 101. 304–321.
- Bajusz, O. – Bíró, D. 2017. Virtue-Signalling as a Route to Social Status: Instances from the Semi-Periphery
<https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/orsolya-bajusz-dalma-fer/virtue-signalling-as-route-to-social-status-instances-fr> (letöltés ideje: 2017. június 10.).
- Brennan, S. 2016. The Moral Status of Micro-Inequities. In Favor of Institutional Solutions. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 235–253.
- Cameron, C. D. – Payne, K. – Knobe, J. 2010. Do Theories of Implicit Race Bias Change Moral Judgments? *Social Justice Research*. 23. 272–289.
- Czopp, A. M. – Monteith, M. J. – Mark, A. Y. 2006. Standing up for a Change: Reducing Bias through Interpersonal Confrontation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 90. 784–803.
- Dér Cs. I. 2017. Nők és a tudományos munka – pszichoszociális kockázati tényezők. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*. 7. 73–89.
- Dixon, J. – Levine, M. – Reicher, S. – Durrheim, K. 2012. Beyond Prejudice: Are Negative Evaluations the Problem and is Getting Us to Like One Another More the Solution? *Behavioral and Brain Sciences*. 35. 411–466.

- Doris, J. M. 2002. *Lack of Character: Personality and Moral Behavior*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Faucher, L. 2016. Revisionism and Moral Responsibility for Implicit Attitudes. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 115–144.
- Ferge Zs. 2005. Ellenálló egyenlőtlenségek. *Esély*. 2005/4. 3–41.
- Frankfurt, H. 2013. Az akarat szabadsága és a személy fogalma. In Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások*. Budapest, Gondolat. 23–39.
- Glasgow, J. 2016. Alienation and Responsibility. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy 2*. Oxford University Press, Oxford. 37–61.
- Holroyd, J. 2012. Responsibility for Implicit Bias. *Journal of Social Philosophy*. 43. 274–306.
- Isen, A. M. – Levin, P. F. 1972. Effects of Feeling Good on Helping: Cookies and Kindness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 21. 384–388.
- Jacobson, A. 2016. Reducing Racial Bias. Attitudinal and Institutional Change. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 173–187.
- Knobe, J. – Doris, J. M. 2010. Responsibility. In John M. Doris és a Moral Psychology Research Group (szerk.): *The Moral Psychology Handbook*. Oxford, Oxford University Press. 321–354.
- Levy, B. R. – Banaji, M. R. 2002. Implicit Ageism. In T. D. Nelson (szerk.): *Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge/MA, MIT Press. 49–75.
- Lippert-Rasmussen. K. 2003. Identification and Responsibility. *Ethical Theory and Moral Practice*. 6. 349–376.
- Prinz, J. 2006. The Emotional Basis of Moral Judgments. *Philosophical Explorations*. 9. 29–43.
- Réz A. 2012. Befolyásoljuk a meggyőződéseinket? *Magyar Filozófiai Szemle*. 56/3. 53–64.
- Réz, A. 2013. Milyen dolgokért vagyunk felelősek? (Bevezető.) In Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások*. Budapest, Gondolat. 139–145.
- Réz A. 2014. The Puzzle of Involuntary Omissions. *Magyar Filozófiai Szemle*. 58/1. 35–45.
- Scanlon, T. 1998. *What We Owe to Each Other*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Schnall, S. – Haidt, J. – Clore, G. L. – Jordan, A. H. 2008. Disgust as Embodied Moral Judgment. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 34. 1096–1109.
- Sher, G. 2009. *Who Knew?* New York, Oxford University Press.
- Sie, Maureen – Voorst Vader-Bours, Nicole van 2016. Stereotypes and Prejudices: Whose Responsibility? In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 90–114.
- Smith, A. M. 2005. Responsibility for Attitudes. *Ethics*. 115. 236–271.
- Smith, A. M. 2008a. Control, Responsibility, and Moral Assessment. *Philosophical Studies*. 138. 367–392.
- Smith, A. M. 2012. Attributability, Answerability, and Accountability: In Defense of a Unified Account. *Ethics*. 122. 575–589.
- Solomon, R. C. 1973. Emotions and Choice. *Review of Metaphysics*. 27. 20–41.
- Washington, N. – Kelly, D. 2016. Who's Responsible for This? Moral Responsibility, Externalism, and Knowledge about Implicit Bias. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 11–36.
- Watson, G. 1987. Free Action and Free Will. *Mind*. 96. 145–172.
- Watson, G. 1996. Two Faces of Responsibility. *Philosophical Topics*. 24. 227–248.
- Watson, G. 2013. Szabadon cselekedni. In Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások*. Budapest, Gondolat. 23–39.
- Zheng, R. 2016. Attributability, Accountability, and Implicit Bias. In Michael Brownstein – Jennifer Saul (szerk.): *Implicit Bias and Philosophy*. Vol. 2. Oxford, Oxford University Press. 62–89.